

СОФИЙСКИ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“
БОГОСЛОВСКИ ФАКУЛТЕТ

Катедра „Практическо богословие“

Николинка Василева Климукова

Докторант в професионално направление „Религия и Теология“ – 2.4.
Теология – 05.01.17. Научна специалност „Християнско изкуство“

АВТОРЕФЕРАТ

на дисертационен труд за присъждане на
образователната и научна степен
„доктор“

Тема:

**Новата митрополия (църквата „Св. Стефан“) в Несебър.
Иконографска програма и литургични особености на стенописите от
XVI век**

Научен ръководител:

Проф. дбн Дилян Николчев

София, 2021

Дисертационният труд съдържа общо 398 печатни стандартни страници. Представен е в предговор, увод, три основни глави, заключение, списъци със съкращения и използваната литература. Отделно към него е изработено приложение, съдържащо изображения: 12 схеми на стенописите и 93 цветни снимки. В дисертационното съчинение е приложен научен апарат, състоящ се от 1096 бележки под линия.

СЪДЪРЖАНИЕ

1. ОБЩА ХАРАКТЕРИСТИКА НА ДИСЕРТАЦИОННОТО СЪЧИНЕНИЕ.....	4
1.1. Актуалност на темата и състояние на проучванията.....	4
1.2. Обект, предмет, обхват и структура.....	8
1.3. Цел, задачи и очаквани резултати	11
1.4. Методи на изследването.....	12
2. ОСНОВНО СЪДЪРЖАНИЕ.....	14
2.1. ПЪРВА ГЛАВА.....	14
2.2. ВТОРА ГЛАВА.....	15
2.3. ТЕТА ГЛАВА.....	27
3. ЗАКЛЮЧЕНИЕ.....	18
4. ПРИНОСИ.....	22
5. ПУБЛИКАЦИИ.....	22

Градът с най-много църкви – Несебър, днес е с единствен действащ храм – църквата „Успение Богородично“ (1856 – 1894 г.)¹. Наричат го „българската Равена“, защото по предание е имал 40 – 50² храма в миналото, а според други автори дори е имал от 80 до 100³ църкви. От запазените 44 красиви храмове, около 10-на са в цялостен вид, а обектът на дисертацията – Новата Митрополия „е единствената, в която са съхранени стенописи⁴, изпълващи целите ѝ стени. Сега е известна като църквата „Св. Стефан“, но е носила името на *Св. Богородица Живоносен източник* до 1855 и е своеобразна енциклопедия на православното изкуство, независимо от неговите ѝ размери.

Изследвана е частично в редица научни публикации на историци⁵, архитекти⁶, реставратори⁷, изкуствоведи⁸ и богослови⁹, но интересната ѝ зография не е проучена цялостно особено по отношение на връзката ѝ със св. Литургия.

Насочването към темата на настоящата дисертация *Новата митрополия (църквата „Св. Стефан“) в Несебър. Иконографска програма и литургични особености на стенописите от XVI век* бе продиктувано от тезата, че **водещи фактори в избора на определена иконография трябва да са богослужебният живот на храма и литургична употреба на библейските текстове** и тази теза бе следвана до края на изследването. Бе необходимо, за да се отговори на въпросите:

¹ Димова, Стоянка. Несебър. История и паметници. Издателство „Фабер“. Велико Търново. 2012, с. 91.

² Срв.: Обербауер. Месемврия. Оригинални картини от Обербауер, изд. „Ново училище“. Иван Площак, София, 1924.

³ Вж.: Павлов, Павел. Християнското поклонничество. – Една възможност за град Несебър. – В: Библията и морето, Библейска библиотека 5, София, 2009, с. 117.

⁴ Василиев, Асен. Изследвания в църквата „Св. Стефан“ в Несебър. – В: Музеи и паметници на културата, 4, София, 1967, с. 20 – 24.

⁵ Гюзелев, Васил. Несебърската архиепископия – митрополия и нейните църкви и манастири. – В: „Проблеми на изкуството“, кн.1, София. 2004, с. 29 – 35; Димова, Стоянка. Цит. съч.; Теоклиева – Стойчева, Евтелпа. Златна книга на Несебър. Бургас, 2015.

⁶ Рашенов Александър. Месемврийски църкви. София, 1932.

⁷ Кузупов, Боян. „Св. Стефан“ – Новата митрополия в Несебър. Паметници. Реставрация. Музеи, бр.5 – 6, София. 2005, с. 6 – 9; Марди-Бабинова, Велда. Църквата Свети Стефан. Несебър. Възстановени паметници на културата, София, 1974; Съслов, Димитър. Проблеми на реставрацията на Новата митрополия в Несебър. – В: Музеи и паметници на културата, кн. 4, София, 1978, с. 51– 58; Ванев, Иван. По пътя на Несебърските икони. София 2013.

⁸ Василиев, Асен. Цит. съч., с. 20 – 24; Геров, Георги. Класицизиращото направление в балканското изкуство от XVI век. Стенописите от Новата митрополия в Несебър. – В: Проблеми на изкуството 2 ,1991, с. 21 – 29; Нова митрополија (црква Светог Стефана) у Несебару. Резултати недавних истраживања Новгородский государственный музей-заповедник, Великий Новгород, с. 75; Един „Locussanctus“ – Апокалипсисът на св. Йоан Богослов от Новата митрополия в Несебър. – В: Проблеми на изкуството. Извънреден брой, София, 1998; Гергова, Иванка, Елена Генова, Никола Клисуров. Корпус на стенописите в България от XVIII век, София, 2006 и др.

⁹ Павлов, Павел. Цит. съч., с. 116 – 121; Тодоров, Георги. Разпадналият се образ. Несебър, храмовете, иконите, самоличността. Архив за средновековна философия и култура. Свитък XIV. Изд. „Алтера“, София, 2008, с. 59.

защо църквата е с на пръв поглед „разбъркани“ стенописи, разпределени в огромен брой 258 сцени и около 1000 образи и защо някои сцени са с по-големи размери? С това тя уникална ли е, доколко е в източноправославната традиция на зографията и кои са причините за това – а именно – митрополитският характер на храма и специфичната му архитектура – трикорабна базилика от X – XII век, разширена през XVI век. Водещо значение за толкова различната подредба е хода на богослужението, св. Литургия и св. Евхаристия, както и факта, че Новата митрополия е посветена на св. Богородица, патрона на град Несебър до днес.

Интересно е да се отбележи факта, че в Несебър винаги е имало храм, посветен на Пресвета Богородица: през VI в. е Базиликата „Св. Богородица Елеуса“, после се построява „Св. Богородица Живоносен източник“, носила името до 1855 г. и след преименуването ѝ на Св. Стефан се започва строежа на новата възрожденска църква „Успение Богородично“.

1. ОБЩА ХАРАКТЕРИСТИКА НА ДИСЕРТАЦИОННОТО СЪЧИНЕНИЕ

1.1. Актуалност на темата и състояние на проучванията

През 50-те – 80-те години на XX век в България имаше сериозни научни изследвания на средновековното изкуство, в храмовете и манастирите се влагаха средства за ремонт и реставрация, част от църквите се превърнаха в музейни обекти, каквато е Новата митрополия. Нейната, изпълнила целите ѝ стени¹⁰ зография заслужава особено внимание, което се вижда в изследванията на: Александър Рашенов – 1932 г.¹¹, Димитър Съсьлов – 1978 г.¹², Димитър Димитров и колектив в „История на българското изобразително изкуство“ през 1976 г., Александър Обретенов и колектив в Енциклопедия на изобразителните изкуства България през 1987 г.¹³, Георги Геров – 1991 г.¹⁴, Варда Марди-Бабицова¹⁵, Васил Гюзелев през 2004 г.¹⁶, Боян Кузупов¹⁷ и др.

¹⁰ Василиев, Асен. Цит. съч., с. 20.

¹¹ Рашенов Александър., цит. съч.

¹² Съсьлов Димитър., Цит. съч., с. 51– 58.

¹³ Обретенов, Александър. и колектив. Енциклопедия на изобразителните изкуства в България, София, 1976, с. 76.

¹⁴ Геров, Георги. Класицизиращото..., с. 21–29.

¹⁵ Марди-Бабицова, Велда. Цит. съч.

¹⁶ Гюзелев, Васил. Цит. съч., с. 29 – 35.

¹⁷ Кузупов, Боян. Цит. съч., с. 6 – 9.

За иконографията на църквата са направени много изследвания в статии и книги, като напр. тези на Асен Василиев, Бисерка Пенкова, Георги Геров, Иванка Гергова, Боян Купузов, Варда Марди-Бабицова и др.¹⁸, но програмата не е изследвана цялостно във връзка с литургичното ѝ предназначение. Затова в дисертацията се изследва нейната зография съобразно с православното богослужение.

В дисертацията е направен пълен преглед на историята на изследванията по темата, разгледани в хронологична последователност.

1.2. Обект, предмет, обхват и структура

Обект на изследването е зографията от XVI век на Новата митрополия („Св. Стефан“ – „Св. Богородица Живоносен източник“) в Несебър.

Предмет на изследването е иконографската програма на храма, богословското ѝ значение и обвързаността ѝ с Литургията. Поради насоката на работата, не се засяга задълбочено художествено-естетическия аспект на зографията и авторството на стенописите.

Хронологическият ѝ **обхват** са стенописите от XVI век, тъй като те представляват един пълен и подробен пример на поствизантийска иконографска програма, обхващаща темите: Литургическа, Догматическа и Исторически, празничните цикли: Господски, Богородичен, Светийски, Чудесата, ктиторски композиции. Богословският анализ изяснява основанието на иконографската програма. Между св. Литургия и изображение има обвързаност на базата на равнопоставеност, взаимно допълване и доизясняване на едното чрез другото¹⁹.

¹⁸ Василиев, Асен. Изследвания..., с. 20 – 24; Пенкова, Бисерка. Стенописите в църквата „Св. Петка Самарджийска“ в контекста на балканските стенописи от XVI век – Проблеми на изкуството, 3,1991; Геров, Георги. Класицизиращо..., с. 21 – 29; Нова митрополија..., с.75; Един „Locussanctus“..., с.17 – 25; Гергова, Иванка. Цит. съч., 2006; Купузов, Боян, цит. съч.; Марди-Бабицова, Велда, цит. съч.

¹⁹ Вероизповедание на VII вселенски събор.

Структура на дисертационното съчинение.

ПЪРВА ГЛАВА

История, архитектура и реставрация на Новата митрополия („Св. Стефан“) в Несебър.

За да се постави църквата „Св. Стефан“ в реалната ѝ историческа обстановка в дисертацията се разглежда историята на града като първоначална отправна точка и обстоятелствата, свързани с обекта на изследване. В тази част са изложени най-общо предпоставките, довели до изграждането и реконструкцията на обекта: разпространението на християнството и развитието на храмостроителството по българските земи и най-вече в Несебър, а в по-задълбочен вид е дадена историческа информация за Новата митрополия. Обръща се внимание на архитектурата на храма, която задава параметрите за разгръщане на зографията в сакралното пространство, съобразно литургичният му живот. В допълнение на създадената „картина“ на Новата митрополия, е кратката информация за нейната реставрация.

ВТОРА ГЛАВА

Иконографска програма на храма.

Анализът на иконографската програма е направен на базата на съставените авторски схеми на стенописите, като така се внася точност, нагледност и пълнота на изследването. Първоначално е посочено мястото на съответната тема или образ в архитектурния контекст. Вместо описанието на всяка сцена от зографията, са посочени текстовете от Свещ. Писание или други богослужебни текстове – база за изображението, а от Ерминията на йеромонах Дионисий от Фурна са извадени пасажите, посочващи преобладаващата православна традиция за онагледяване на тези словесни източници. Установява се почти пълно припокриване на библейския извор (или друга богослужебна литература) с Ерминията и зографията на храма. Проследена е появата и развитието на по-важните иконографски композиции, тъй като обема на изследването не позволява да се разгърне историческият развой на всички изобразени образи и теми. В случаите, в които е необходимо да се последват определени процеси, зависимости и тенденции, са използвани примери от църкви – стенописи и икони от българските земи, от Балканите или от други страни на Европа със близка иконографска традиция.

ТРЕТА ГЛАВА

Иконология на Новата митрополия в Несебър

В главата са представени някои от основанията за използване на стенописи в храма – такива с библейски характер, както и такива, произтичащи от дейността на църковните събори или от творчеството на отделните отци на Църквата. Иконографската програма е разгърната в последователност, почти идентична с тази от втора глава, но вече съобразена с богослужението и най-вече с Литургията. В тази глава е засегната също така и идеята за йеротопията на храма.

В приложенията, съставени от схеми и снимки на стенописите, Новата Митрополия в Несебър е представена в пълна словесна и образна документация, резултат от цялостното теренно проучване на обекта. Принципите на структуриране на документалните данни са съобразени с най-новите принципи за изследване на художествен паметник в съвременната наука²⁰ и следват препоръките на Международната асоциация на византолозите²¹.

Образната документация включва: 1. плана на църковната сграда; 2. подробни схеми на разположението на зографията в храмовия интериор; 3. фотографии на сцени и образи с включване на увеличени детайли на надписите към тях, пълноценно представящи стилите особености на обекта.

1.3 . Цели, задачи и очаквани резултати

Основната **цел** на дисертационното съчинение е комплексното изследване на иконографските и богословски проблеми, които стенописите от XVI век в Новата митрополия („Св. Стефан“ – „Св. Богородица Живоносен източник“) в Несебър поставят в аспекта на тяхната литургическа равностойност. Изследването разкрива в пълнота иконографската програма на зографията на Новата митрополия като неразделна част от литургията и от иконологията на храма и поставената цел е постигната чрез отделни **задачи** в трите глави:

²⁰ Бакалова, Елка. Предговор. – В: Корпус на стенописите в България от XVIII век. Акад. Изд. „Проф. Марин Дринов“, София, 2006, с. 12.

²¹ Пак там.

За първа глава това са задачите: 1. представяне на най-важните досегашни изследвания за църквата от историческа, архитектурна, реставрационна, изкуствоведска и богословска гледна точка; 2. обосноваване на необходимостта от цялостно изследване и представяне на обекта, с цел да се докаже обвързаността на всички негови елементи с богослужебното предназначение на храма.

За втора глава това са задачите: 1. анализ и описание на всички образи и сцени от зографията от XVI; 2. идентификация на текстовата основа на стенописите от Свещ. Писание, богослужебните и апокрифни текстове, когато това е възможно заснемане на запазените надписи с цел по-лесна разпознаваемост на сцените; 3. идентификация на текстовата основа от Ерминията на Дионисий от Фурна или други ерминии; 4. сравнителен анализ между образ и текстови извор; 5. проследяване развитието на по-важните иконографски сцени; 6. сравнителен анализ с близки по сюжет и време други паметници; 7. направа на иконографска схема на стенописите от XVI век.

Към трета глава са ориентирани задачите: 1. изследване на богословските извори, основаващи зографията на храма; 2. тълкуване на иконографската програма на храма и търсене на нейната връзка със св. Литургия; 3. сравнителен анализ на изобразителните елементи на стенописите с литургичните текстове.

Поставените задачи обуславят **очакваните резултати:**

1. Идентифициране на всички сцени и образи в зографията от XVI век.
2. Разкриване значението на образите чрез текстовата основа от Свещ. Писание, богослужебните и апокрифни текстове, когато това е възможно.
3. Нагледно и пълно представяне на зографията на Новата митрополия чрез направените схеми на стенописите от XVI.
4. Изграждане на цялостна „картина“ на иконографската програма на Новата митрополия в Несебър.
5. Откриване на богословския смисъл на отделните иконографски елементи и на цялата зография.
6. Доказване на обвързаността на стенописите с архитектурата на храма.
7. Засвидетелстване на равнопоставеността на зографията и Литургията.

1.4 . Методи на изследването

В началото на изследването е направено първоначално проучване на наличната информация по темата и първично изследване на обекта – църквата „Св. Стефан“ в Несебър. Тази основа се прилага творчески и се надгражда върху изследванията и публикациите на авторитетните и утвърдените автори, което е показано в първа глава. Във втора и трета глави, облягайки се на тези досегашни проучвания, в настоящото изследване се ползват методите на работата с първичния материал. При иконографския анализ за идентифициране на стенописите се търси тяхното текстово съответствие в Библейския текст, описанието в Ерминииите²², едновременно със сравнителния анализ между изображение и надписите към него.

Проблематиката, изхождаща от разглежданата тема, налага интердисциплинарност при проучването на този християнски паметник, но изисква и конкретни аспекти на методологията за реализиране на поставените цели и задачи. Първият използван метод е **иконографският**²³, с който се описват сцените и образите, анализират се определените им елементи, свързани с контекста на периода на възникването или трансформацията на сюжета. Другият използван метод в дисертационното съчинение е **иконологичният**²⁴. Той насочва пряко към смисъла на християнските сюжети, идващи направо от Свещ. Писание и чийто смисъл може да се разчита буквалното или в преносното значение на даден образ или символ.

За правилната интерпретация на иконографската програма на Новата митрополия в Несебър е подходящо да се спазват следните стъпки: 1. идентифициране на всяка отделна сцена и на всички образи; според библейския сюжет; 2. идентифициране на други изори – химнографски, агиографски, апокрифни текстове; 3. намиране на литургичното основание на образите и сюжетите за техния подбор и разполагане на дадено място в храма; 4. Изясняване на факторите на контекста – социални и църковни проблеми, личните предпочитания на поръчителя и т.н. Именно

²² Дионисий, Ерминия или наставление в живописним изкустве, составленное иеромонахом и живописцем Дионисием Фурноаргафиотом. Изд. „Свято-Владимирского Братства“, Москва, 1983; Василиев, Асен. Ерминии. Технология и иконография. Издателство „Септември“, София, 1976.

²³ От гр. εἰκών – „изображение, образ“. – Срв. Христов, Иван. Гръцко-църковнославянски. Зографски манастир „Света Гора“ – Атон, 2019, с. 261; и γράφω – „пиша“ – срв. пак там, с. 200. Иконографският метод е дефиниран теоретично от Ервин Панофски. Срв. Панофски, Ервин. Смисъл и значение в изобразителното изкуство. София, 1986, с. 73 – 98.

²⁴ От гр. εἰκών – „изображение, образ“ и λόγος – „слово, учение“. Иконологията е дисциплина, която има за предмет разкриването и интерпретацията на отделните „символични“ стойности на иконографията. Вж. Панофски, Ервин. Цит. съч., с. 77 – 98.

чрез тези стъпки, взети в единство, може да се коментира правилно и пълноценно зографията на храма и да се постави в светлината на православната литургия и догматика.

Други допълнителни използвани методи са: историко-интерпретативен метод; аналитичен метод; синтетичен метод; типологизация; индуктивен и дедуктивен метод; сравнителен анализ; хипотетичен метод.

Гръцките надписи и текстове от стенописите в дисертационното съчинение са представени чрез снимки в оригиналния им вид в стенописите.

Цитатите от Свещ. Писание на Стария и Новия Завет са дадени по синодалното издание на Библията от 1992 г. на Св. Синод на БПЦ. Съкращенията на книгите са според: Новият Завет от 2005 г., издаден от Българското библейско дружество – София. Във втора глава, която се отнася до иконографската програма на храма, текстовете от Свещ. Писание, залегнали в изобразяването им, са посочени в таблици заедно с цитати от Ерминията на Дионисий от Фурна за осъществяване на така необходимото сравнително изучаване. Това се налага от важноста им при иконографския анализ.

Използваният илюстративен материал в Приложението е авторско и поради тази причина не са посочени издания, от които са взети изображенията. Приложените схеми на стенописите също са авторски. Те представят стенописите на Новата митрополия в цялостен вид от различни аспекти. В малкото случаи на материали, използвани от монографии, те са цитирани директно в текста на съчинението.

2. ОСНОВНО СЪДЪРЖАНИЕ

2.1 ПЪРВА ГЛАВА

История, архитектура и реставрация на Новата митрополия („Св. Стефан“) в Несебър

В първа глава историческият поглед към *Несебър* ни го показва като град музей от 1956 г. и обявен за паметник на ЮНЕСКО през 1983, на западния бряг на Черно море върху малък полуостров, някога стратегическа крепост и епископски център, като тези сведенията създават представата за мястото на Новата митрополия. Проучванията на

историята на града насочват към факта, че християнството прониква в Черноморието през I век след Христа чрез *апостол Андрей*. До XI в. в Старата митрополия са се пазили мощи на св. ап. Андрей, които са били взети от венецианците при едно от нападенията на града. Източноправославните традиции на Несебър са много силни от тогава до днес. През IV век Несебър е център на епископия. А през XVI в. ктиторът на Новата митрополия – *епископ Христофор*, разширява църквата на запад и я преизписва, което е засвидетелствано от запазен надпис. Той е бил образован и има монашеския произход, което определя подбора на част от темите на зографията. Тематиката не е разпределена по стените на храма по традиционната система, а е усложнена и е тясно свързана с богослужението.

Информацията за архитектурата на църквата и нейната реставрация показват факторите оказващи първостепенно значение за състоянието на стенописите. Архитектурната ѝ конструкция е поддържана и получава адекватна реставрация на зографията ѝ от 1963 – 1974 и от 2005 – 2009.

През 2009 г. храмът е преосветан, но остава до днес музеен обект.

Изводи към първа глава.

Новата митрополия в Несебър е интересен обект на православие в световен мащаб, тъй като иконографската ѝ програма е уникална. Необичайно раздвиженото архитектурно пространство, със запазени традиционни задължителни композиции на установените места, усложнява зографията. Огромен брой изображения в стенописите от XVI век обхващат всички възможни повърхности на олтара и наоса на църковната сграда: всички стени и абсиди, дебелините на арките, стените на колоните, дълбочините на прозорците.

Църква „*Богородица Живоносен източник*“ със съвременен име „*Св. Стефан*“, е превърната в най-посещавания музеен обект в Несебър, именно заради големите си духовни стойности: уникална архитектура, обусловена от богослужението и брилянтна изцяло запазена богата, литургийно подредена и майсторски художествено изпълнена зография.

2.2. ВТОРА ГЛАВА

Иконографска програма на Новата митрополия (църквата „Св. Стефан“) в Несебър

Новата митрополия в Несебър е представена като уникален паметник на световната православна култура, защото иконографската програма тук е единствена по рода си и не са намерени точни съвпадения и близки паралели. Въпреки различната ѝ архитектура, поради настъпилите преустройства, са запазени задължителните композиции. Тематиката е разнообразна и се отличава със сложни и рядко срещани сюжети. Сцените с *Чудесата и Страданията Христови* са в поредица според евангелските четива²⁵.

Иконографската програма с отличава с богато съдържание, и включва не само общоприетите да се изписват *Великите празници* и *Страстите Христови*, но и всички цикли, които показват делото и чудесата Христови, описани в Цветния триод и Неделните евангелия. Също виждаме сцени с Богородичното детство, старозаветни и литургически теми²⁶.

Стенописа на храма съответства в по-голяма степен на библиейския текст, което е напълно обосновано, защото той е бил познат на всички: поръчител, зографи, свещенослужители, миряни и е общият език помежду им. Ерминиите са посредникът, който да напътства художниците да не допуснат отклонения и грешки. Затова сходството между съдържанието на зографията в източноправославните църкви в различни селища и страни е голямо и то превъзхожда различията между тях. Надписите са задължително допълнение към образа за по-голяма сигурност, макар дребни и да не се четат лесно от далече, откъдето в повечето случаи се възприема „украсата“ на храма. Тя не е някаква украса, тя е другото ниво на литургията. Сложната архитектура на паметника и богослужебното последование налага представянето на иконографската програма да стане според разделението: олтар – централна, южна и северна абсида; среден, южен и северен кораб; западни стени на църквата.

²⁵ Според Василиев, Асен. Изследвания..., с. 22.

²⁶ Геров, Георги. Нова митрополија..., с.77.

Изводи към втора глава

Най-общо, иконографската програма от Новата митрополия изобразява всички новозаветни сцени, които са описани и в Ерминията на Дионисий, но там поредността е малко по-различна. Редът на зографията не е най-разпространения, следващ движението по часовниковата стрелка, а доста плътно върви според богослужението и безспорно е обоснован от патрона на църквата „Св. Богородица Живоносен източник“.

Зографисаните библейски сцени и светци по всички повърхности на храма са рядко срещани и не много познати по тогавашните български земи и това вероятно произлиза от следните факти: от една страна навярно според предпочитанията на ктитора са подбрани повече духовни лица – монаси и преподобни и в по-малка степен – поради гръцкото население, живяло по онова време там.

2.3. ТРЕТА ГЛАВА

Иконологията на Новата митрополия в Несебър

В изложението на тази част от изследването се разгледат най-важните сцени и образи от иконологична гледна точка на базата на представената във втора глава иконография на зографията на Новата митрополия в Несебър. Тук е обърнато внимание също и на изключенията от общоприетата практика за стенописване на храма и е потърсена връзката с богослужението. Според Вероопределението на Седмия Вселенски събор от 787 г.: „когато едни неща се показват чрез други, те несъмнено се уясняват взаимно“. Известно е, че зографията на храма е живо богословие. Тя е част от литургията и е неин визуален еквивалент, което е основна идея на трета глава.

Архитектурните параметри отговарят на спецификата на богослужението, на малкия и Великия вход. Стенописите в олтара представят по тайнствен начин в св. Евхаристия – там е изобразена Земната и Небесната Литургия и нейните автори – св. Василий Велики и Йоан Златоуст. Единството на Земната и Небесната Църква е показано с изографисването в олтара и наоса на светци, пророци, йерарси, старозаветни и новозаветни сцени. Ангелското богословие отговаря на човешкото словословие в молитвата²⁷.

²⁷ Иванов, Дякон Иван. Литургия – традиция, литургия – наука, литургия – живот в българското богословие. В: – Развитие на практическото и нравственото богословие в България: традиции, проблеми, перспективи. София, 2012, с. 127.

Специфичното в Новата митрополия е, че архитектурните ѝ обеми образуват два вписани правоъгълника – храм в храма (старият и новият храм). На арката, която е входната за древната църква от X – XII век, е зографисано *Благовещението*. Тази арка е въвеждаща в средната по-сакралната част на храма, водеща към централната абсида – съсредоточие на св. Евхаристия. Трите абсиди на несребърската Нова митрополия се свързват архитектурно помежду си и създават тройствено единство, необходимо за св. Литургия и св. Евхаристия. На синтрона в центъра на олтара е поставена каменна седалка за митрополита, а над нея е изображението на главата на Църквата – *Иисус Христос Велик Архиерей*. В северната абсида – протезиса, където се приготвят св. Дарове има вградена в стената каменна маса и са изобразени светци дякони, *Поклонението на влъхвите* и *Оплакване Христово*. Южната абсида е отредена на Св. Богородица и там е поместен рядко срещания Богородичен цикъл, а в наоса е илюстрацията на песнопението *О Тебе радуется*.

Текстовете с *Чудесата Христови* (освен подари посвещението на Новата митрополия на *Св. Богородица Живоносен източник*) са неделни празнични четива, слушани в учителната част на св. Литургия между малкия и големия вход. Малкият вход е лития, която се извършва в средната част на храма и символизира излизането на Господ на обществена проповед, отразена в цикъла с *Чудеста Христови*, разположен точно в този дял на средния кораб. Големият вход символизира Кръстния ход на Иисус Христос, започва от северната олтарна дверь и се „движи“ в северния кораб, където стенописите изобразяват тези библейски събития. В югозападната част на храма са зографисани подробно *Явявания на възкръсналия Иисус Христос*, които отговарят на единадесетте утрени възкресни неделни евангелия на Пасха (четени на богослужението за празника Възкресение Христово) и на утринята.

В храма са изобразени и почти всички тайнства: Кръщение, Миропомазване, Евхаристия, Покаяние и Венчание.

Изводи към трета глава

Словото Божие се проповядва в храма чрез образ, текст и песнопение. Христовата Църква подобно на кораб, плува в житейското море и води към Царството небесно, за което спомага и зографията. Иконографската програма е оня разбираем език за християните, даващ ключови образи, поставени на стабилни богословски основи. Строителните параметри на храма също притежават идейно съдържание, което

осмисля архитектурните обеми. Те отговарят на спецификата на богослужението, на малкия и великия вход. Зографията, като една постоянно протичаща литургия, в образите от стенописите на Новата митрополия продължава вечната божествена възхвала. По този начин е представено християнското понятие за непрекъснатост на времето. Зографията на църквата „Св. Богородица Живоносен източник“ се развива паралелно на богослужението в библейски образи и багри, съответстващи на песнопения и славослови²⁸.

2.4. ПРИЛОЖЕНИЕ

Църквата „Св. Стефан“ Несебър е изучавана теренно и храмът е показан в светлината на своето автентично състояние. Използваният илюстративен материал в Приложението е авторско и поради тази причина не са посочени издания, от които са взети изображенията. Поместените схеми на стенописите също са авторски. Те представят зографията на Новата митрополия в цялостен вид от различни аспекти. Направени са схеми на отделни църковни стени на олтарното пространство в цялост, за да се покаже като специфично литургично пространство и на отделни схеми на някои сцени с по-голяма важност. Идентифицирани са всички сцени и образи.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Обектът на изследването – зографията от XVI в *Новата митрополия в Несебър*, е един изключителен пример на световната православна култура и в пълна степен притежава единение с литургичната същност на храма. Проучването на иконографията ѝ в контекста на богословският ѝ аспект, доведе до следните изводи и резултати в трите глави:

В първа глава на дисертацията, изхождайки от историческите сведения за града, представя предпоставките, довели до изграждането и реконструкцията на обекта като те са: навлизането на християнството по българските земи и в конкретност в Несебър и произтичащото от този факт строителство на православни църкви. От значение е и факта, че този храм „Св. Богородица Живоносен източник“ е избран през XVI век от ексарх Христофор за митрополитски. Своеобразният подбор на зографията в църквата произхожда от особеностите на архитектурата на храма – разширената през XVI век

²⁸ Иванов, Дякон Иван. Цит. съч.

трикорабна базилика. Направи се извода, че тя следва строителните традиции, идващи от базиликата „Св. София“ – Старата Митрополия и това архитектурно наследство се предава в следващите векове във възрожденската, действаща до днес църква „Успение на Пресвета Богородица“.

Обзорът на етапите на съхраняването и реставрацията на зографията във времето и в контекста на сегашното състояние на паметника, водят до извода, че църквата със съвременното наименование „Св. Стефан“ е добре поддържана в това отношение през годините, но след последната реставрация отпреди повече от 10 години има отново спешна нужда от частична възстановка на стенописа.

Във втора глава разглеждането на иконографията на зографията се извърши според реда на образите и сцените по стените на храма. Направените сравнителни таблици заедно с авторски схеми на стенописите внесоха точност, нагледност и пълнота на изследването. Доказа се базисната позиция на текстовете от Свещ. Писание или други богослужбни текстове като основа за изображението. Сравнението с Ерминията на йеромонах Дионисий от Фурна затвърди зографията като четима еднозначно и в отминалите векове, и в нашето настояще, единствено в светлината на св. Литургия. Тя най-пълно въплътява литургичната същност на християнския храм, където се извършва св. Литургия, която е изографисана на стените му.

В третата глава, използвайки иконологическият и йеротопичният подход, бяха дадени някои богословски аргументи на зографията в храма. Иконологията на архитектурата на храма бе представена като първата предпоставка за зографията му и разгръщането на иконографската програма. Показаните паралели в християнските паметници на зографското изкуство в различни точки на православието по света, в тази и в предходните глави, доказват водещата роля на Библейския първоизточник и богослужбния живот на храма. Богословският поглед насочва към св. Литургия и нейният универсален език. Днес съвременните хора сме загубили способността да я разчитаме еднозначно и съпреживяване, защото устойчивостта на нашата вяра е променлива величина. Христовите чудеса, като част от стенописната тематика, продължават да живеят и преди и сега, се явяват многократно пред погледа ни чрез монументалната живопис на Новата митрополия в Несебър, за да подкрепят вяра ни в Бог и вярата ни в изцеленията чрез Него. Именно живота в св. Литургията е разковничето на разбираемостта на православната зография дори в най-дребния й детайл. Подробните изследвания на зографията на трикорабна и триабсидна базилика

от XI век, преизписаната през 1599 г., водят все по-убедително към извода, че иконографията на стенописите е определена от богослужебното последование на дневния и годишния празничен кръг, което виждаме ясно заявено.

Дисертационното изследване установи, че в Новата Митрополия иконографската програма следва условно посоката на влизане и движение в храма и пътя на богослужението, най-вече св. Литургия. Тя е съобразена с патрона на църквата „Св. Богородица Живоносен източник“ и от там изхождат изключенията от общоприетата практика, което я прави изключителна. Различието спрямо другите църкви е свързано с митрополитският ѝ характер и пълното обвързване с богослужението и св. Литургия.

Източно-православните традиции в Несебър – град, който и до днес е под покроба *Св. Богородица* и преданието за чудодейните изцеления чрез вярата, храма и свещените изображения, продължават да живеят, благодарение на вечния език на зографията, което е видно и във възрожденската, единствена действаща днес, църква „Успение на Пресвета Богородица“.

ПРИНОСИ

Дисертационното съчинение има следните приносни елементи:

1. Цялостно изследване на иконографската програма на храма Новата митрополия – „Св. Богородица Живоносен източник“. Идентифициране на всички запазени в цялостен вид образи и сцени.
2. Направа на сравнителни таблици за всички сцени и образи с библейските, литургични и ерминийни текстове към тях.
3. Нарисуване на схеми на цялата зография. Сваляне на всички запазени в цялост надписи от стенописите в църквата. Изработената документация на паметника позволява да се съхрани историческата, художествената и литургична информация, която той съдържа.
4. Изследване иконографските особености и на взаимовръзките на стенописите със св. Литургия и богослужението.

ПУБЛИКАЦИИ

Публикации, свързани с темата на дисертацията

1. “Универсалният литургичен език на зографията на православния храм (Новата митрополия *Богородица Живоносен източник* и църквата *Успение Богородично* в Несебър) “. В: – Хармония в различията. Сборник с доклади. VII Научна конференция „Хармония в различията“, София, 10.12.2020. “, София, 2020, с. 216 – 223.
2. „Основаването на християнския брак от Исус Христос според зографията на „Чудото в Кана Галилейска“ от Новата митрополия в Несебър“.– В: Сборник с доклади от годишната университетска научна конференция. 28 – 29 май 2020 г. Национален военен университет В. Левски. В. Търново, 2020, с. 209 – 217.
3. „Чудотворната икона на Св. Богородица от Несебър“.– В: Сборник. Доклади от годишна университетска научната конференция. 28 – 29 май 2020 г. Национален военен университет „В. Левски“. В. Търново, 2020, с. 218 – 224.
4. „Изображенията на песнопението „О Тебе радуется“, св. Йоан Дамаскин и св. Теодор Студит в Новата Митрополия в Несебър“.– В: Православие – традиция и съвременност. Пловдив, 2020, с. 242 – 255.
5. „Новата митрополия „Св. Стефан“ в Несебър“ – наследство и съвременност. – В: Православие – традиция и съвременност. Том V. Пловдив, 2019, с. 227 – 240.
6. „Акварелна рисунка на Йосиф Обербауер с Новата митрополия – (църквата „Св. Стефан“) в Несебър“. Сборник с доклади от годишна университетска научна конференция, 27 – 28 юни 2019, Том 1 научно направление „Педагогически и хуманитарни науки“, Велико Търново, 2019, с. 103 – 109.
7. „Гръцките надписи и авторството на стенописите от Новата митрополия в Несебър в контекста на „Едната, света, вселенска и апостолска църква“. – В: Хармония в различията, сборник с доклади от научна конференция. София, 2019, с. 198 – 204.
8. „Чудесата Христови в стенописите от Новата митрополия в Несебър“ – В: Сборник Свидетелство, служение и богослужение на Църквата, София, под печат.

9. “Св. Богородица – първоначален патрон на Новата митрополия в Несебър и закрилница на града“ – В: „Сборник с доклади от годишната научна конференция“ на НВУ „В. Левски“ – Търново, 2018, с. 175 – 182.

Други публикации

10. „Обучението по визуални изкуства като форма на културен диалог между групи с различна етническа, религиозна и културна принадлежност и хора с увреждания“. – В: Хармония в различията, сборник с доклади от научна конференция. София, 2018, с. 508 – 512.

11. „Необходимост от методът на поощрение като водещ в съвременното образование (възпитание и обучение)“. – В: Сборник с доклади от годишната университетска научна конференция. 28 – 29 май 2020 г. Национален военен университет В. Левски. В. Търново, 2020, с.201 – 208.

12. „Конкурсите за рисунка на християнска тематика в помощ на православно религиозно възпитание“. – В: Сборник с доклади от втора международна конференция „Религия и образование. История., традиции и съвременни тенденции“. „Студио – 18“, Пловдив, 2020, с. 282 – 287.